

Т о л о ч к о П. П.

Кочевые народы степей и Киевская Русь.

Киев: Абрис, 1999. — 200 с.

Ми вже звикли до того, що з дуже незначними часовими інтервалами виходять з друку фундаментальні праці з проблем історії та археології давньої Русі відомого українського вченого, академіка НАН України П. П. Толочка, кожна з яких є вагомим внеском до вітчизняної науки. І ось перед нами його нова монографія «Кочові народи степів і Київська Русь», присвячені дослідженню історії взаємовідносин народів степів зі східними слов'янами і Руссю упродовж понад тисячу років.

Проблема кочових народів піднімалась уже й раніше, зокрема в працях Д. Расовського, П. Коковцева, М. Артамонова, С. Плетнєвої, Л. Гумильова та ряду інших вчених, які зробили значний внесок у її вивчення. Однак багатогранна історія зв'язку Русі та Степу залишалася ще до кінця не вивченою, головним чином через брак джерел. Цю прогалину суттєво заповнює рецензована монографія П. П. Толочка. Необхідно зазначити, що це перше не лише в українській, але й зарубіжній історіографії дослідження з таким широким хронологічним і просторовим діапазонами, побудоване на комплексному аналізі як писемних, так і археологічних джерел. Особливо слід наголосити на використанні автором нових археологічних матеріалів, здобутих в останні десятиріччя, більшість з яких знаходяться у фондах Інституту археології НАН України і недоступні широкому загалу. Окремі невеликі повідомлення про знахідки залишилися мало відомими більшості науково-педагогічним працівникам, зокрема вузівським, що гальмувало їх використання у навчальному процесі.

Завдяки ж виходу у світ монографії академіка П. П. Толочка перед нами в повному обсязі розкривається в хронологічній послідовності історія кочових народів: аварів, болгар, угрів, хозар, печенігів, тюрків, половців і, нарешті, татаро-монголів на тлі їх стосунків зі східними слов'янами і Київською Руссю. З'ясуванню цих зв'язків підпорядкована і структура праці. Вона складається зі вступу, шести розділів і короткого заключення.

У вступі значне місце приділяється теоретичним засадам дослідження, а також з'ясуванню складних, нерідко суперечливих питань історіографії взаємозв'язків кочівників та осілих слов'яно-русів. При цьому автор

монографії цілком слушно зауважує, що їхнє тривале протистояння було обумовлене як історично, так і географічно й не залежало від злої чи доброї волі його учасників (с. 4).

У першому розділі йдеться про народи, які мешкали в степових і лісостепових районах України в V—IX ст. Тут поруч з осілими антами-русами характеризуються кочові авари, болгари й угорці, які залишали по собі значну кількість пам'яток. Автор наводить цілий ряд нових даних до, здавалося б, уже доволі вивченої теми, використовуючи багатий речовий матеріал і доповнюючи його відомостями візантійських авторів VI—X ст.

Другий розділ присвячено взаємовідносинам Хозарського каганату і Київської Русі. І хоч ці стосунки досить докладно висвітлені в працях попередніх дослідників, зокрема М. Артамонова і А. Новосельцева, автор зумів розкрити історію хозарів саме в контексті давньої історії України.

Особливий інтерес, на нашу думку, становлять третій, четвертий і п'ятий розділи, в яких розкриваються колізії, пов'язані з печенігами, тюрками і половцями та їх ролі, здебільшого негативної, в історичній долі Київської Русі. Використавши цілий комплекс різноманітних джерел, автор праці переконливо розкрив місце і роль цих народів в історії України-Русі. Він показав їхні стосунки з русичами — і воєнні, і мирні. Цікавою є думка П. П. Толочка стосовно історії торчеських племен: «Проживання в межах Русі, нерідко черезсмужно з русичами, наклало свій відбиток на економіку, культуру і побут торчеських племен» (с. 95). Автор аргументує численними матеріалами, передусім, поховальними пам'ятками. Що ж до половців, то вчений цілком справедливо приділив їм чи не найбільше уваги, адже в літописах вони теж згадуються найчастіше (с. 130). П. П. Толочко наводить нові археологічні матеріали для висвітлення культури і побуту половців південно-руських степів. Висвітлюються різноманітні, в тому числі й родинні контакти між руськими і половцями впродовж двох століть. По-новому розглядається питання ступеня впливу останніх на Русь. Наголошуючи на постійній взаємодії половців і русичів, автор вважає, що найчастіше стосунки між ними були антагоністичними (с. 157). Як би то не було, а ми згодні з П. П. Толочком, що

кількасотлітнє перебування різних кочовиків на території України слід розглядати як сторінки нашої історії.

Заключний розділ монографії присвячено трагічним стосункам монголо-татар і Русі. Русь стала жертвою монгольських завоювань (с. 159), і цим усе сказано. Цей розділ монографії має освітньо-пізнавальне значення, особливо для студіюючої молоді. Автором наводяться численні матеріали, в тому числі й статистичні (с. 176—177), які свідчать про великі втрати русичів унаслідок монгольського погрому давньоруських міст. У книзі наводяться дані про звичаї і побут татаро-монголів, які, безумовно, не залишаться поза увагою зацікавленого читача.

Резюмуючи результати дослідження історії взаємозв'язків кочових народів степів зі східними слов'янами і Руссю, П. П. Толочко зауважує, що сусідство двох світів упродовж понад тисячу років відбулося в усіх сферах життя, але найбільше в царині етногенезу кочового і осілого населення. Вчений наголошує, що тюркомовні народи зробили значний внесок у формування південноруського етносу, а пам'ять про степовиків залишилась і в топонімії та гідронімії (с. 197). Безперечно, має місце взаємний культурний вплив русичів і кочівників.

Підсумовуючи, хочеться наголосити, що велике охоплення джерел, в тому числі нових, які зберігаються в архівах і фондах, та блискуче знання середньовічних вітчизняних і зарубіжних писемних джерел дозволили авторові монографії поставити і по-новому вирішити цілий ряд актуальних проблем на-

родів українського степу. При характеристиці всіх періодів історії кочівників П. П. Толочко вкотре проявив себе як високопрофесійний дослідник і вдумливий інтерпретатор писемних та археологічних даних. Незважаючи на чималу кількість уже існуючих праць вітчизняних і зарубіжних вчених, що торкаються піднятих у монографії проблем, він на підставі комплексного аналізу зумів виробити свою чітку оригінальну концепцію.

Книга має високохудожнє поліграфічне оформлення, добре ілюстрована. В ній вміщено 10 карт і картосхем та 38 рисунків, які вдало доповнюють текстовий матеріал. Оригінально оформлений і сам текст, з відповідними малюнками-заставками на початку кожного розділу. Змісту монографії відповідає її обкладинка, яка справляє приємне естетичне враження.

Отже, П. П. Толочко провів велику роботу, всебічно висвітливши життя кочових народів українського степу на широкому історичному тлі, як у просторовому, так і часовому вимірах. Рецензована монографія є оригінальним науковим дослідженням, написаним на основі найновіших даних, і є значним внеском у середньовічну археологію.

Гадаємо, що книга зацікавить не лише науковців: археологів та істориків-медієвістів, а й викладачів вузів, студентів, учителів, учнів і взагалі всіх, хто не байдужий до давньої історії нашої Батьківщини.

М. М. КУЧИНКО

Одержано 12.10.99